

LUNASTUSE TEEMA

A. H. TAMMSAARE ROMAANIS „PÕRGUPÕHJA UUS VANAPAGAN”*

RIHO SAARD

Kultuurprotestantismi teoloogilised jäljed eesti kirjanduses

Eelmise aastasaja alguskümnendeil jõudis Eesti teoloogilisele ja kultuurilisele maastikule XIX sajandil Saksamaal sündinud uus- ehk kultuurprotestantism, mille mõjujälgi võib nüüd tagantjärele avastada ka eesti kirjandusest. Uus mõttevool pidas oluliseks vabaneda teoloogilise usutunnistuse ühetaolisusest, rõhutada dogmaatilise Kristuse asemel Jeesuse religioosset isikut, inimloomuse optimistlikku käsitlust ja kultuuri, eriti protestantlikku, evolutiivsust. Sotsiaalajaloo raames tähendas kultuurprotestantism traditsioonilise kristluse muutumist kodanlikuks normiks ja kultuuriideaaliks, kodanike käitumist normeerivateks väärtushinnanguteks, milles aktsepteeriti eraomandile rajatud elukorraldust, üksikisiku autonoomiat religioonis, teaduses, kunstis ja poliitikas. See vool pooldas aktiivset ja jõulist eluhoiakut (Saard 2008: 8, 10). Kultuurprotestantism oli suunatud ennekõike haritlaskonnale ja oli selles mõttes läbi ja lõhki elitaarne. Kultuurprotestantlik hoiak oli elujaatav ja kultuuri pooldav (Pello 1974).

„...kuidas hinnata katseid arvata Tammsaaregi vanamoelise jumalamõiste tunnistajate hulka?” küsib Ilmar Vene oma artiklis Tammsaarest ja Dostojevskist. Ja tõdeb: „Positiivseim kõigist tema sellekohaseist määratlusist peaks olema Indrekule suunduv manitsus Mauruselt (vanajumal olevat ikka veel täie tervise juures)... [---] Saame näiteks kuulda, et püüdes ära aimata jumalikkude tahet, on inimesed ehitanud suuri kivikuure (s.t kirikuid), mida jumal kunagi polevat käskinud” (Vene 2007: 353). Võrdluseks: kultuurprotestant Voldemar Kuljus on nimetanud kirikuid „kihelkonna pilvelõhkujateks” (Kuljus 1926: 48).

„Tõe ja õiguse” II osas andis Tammsaare oma hinnangu vanaluterlikule piibliinspiratsioonile ja ka sellest teooriast kinnihoidjatele. Kui Mauruse kooli usuõpetaja arvas maailma hukkuvat, kui õpilane tegi piiblisalmi peast ütle-misel mõne pisivea, siis Tammsaarel endal on küsimus ikka „eelkõige inimese olukorrast Jumala ees, inimese Jumala suhtest” (Liiv 2006). Kui tõlgendada Tammsaare „usutunnistust” – „vanajumal on ikka veel täie tervise juures” – positivistlikult, siis pidi jumal olema elujõulisem ja terve pigem uus- ehk kultuurprotestantluses, mitte vanaluterluses, mis soovis au sees hoida XVII sajandi luterlikku ortodoksiat koos selle väärtustega. Tasub pidada meelesedagi, et „Tõe ja õiguse” II osa ilmus ajal, kui konservatiivne üldkirik oli oma

* Artikkel põhineb Anton Hansen Tammsaare Muuseumis 3. XII 2010 korraldatud 6. sügiskonverentsil „Paradiisi küsimus. Paradiisi kuvand Eesti kirjanduses” peetud ettekandel.

teoloogilises pankrotis tunnistanud uusprotestandid ketseriteks (vt Saard 2008: 139–186). Kultuurprotestantism suutis selle kõrval demonstreerida eesti kultuuriruumis oma teadva usu jõudu, mistõttu selle mõjutusi leiab peale Tammsaare ka näiteks Karl August Hindrey ja Mait Metsanurga loomingust.

Oskar Kruusi sõnul on Hindrey novellid psühholoogilised etüüdid kirjniku kaasaegsete haritlaste elust (Kruus 2006: 28). Näiteks novell „Matused”, kus peategelane Jaakob Kareda prototüübiks võib olla nii tuntud kultuurprotestant Theodor Tallmeister kui ka Voldemar Kuljus. Aga võib-olla on novelli peategelane hoopis nende koondkuju? Õpetaja Kareda juures elas teoloogia-tudeng Kagu, kes ei saanud ülikooli lõpetada, sest tema tõekspidamised ei ühtinud ametliku kirikuõpetusega ja tema südametunnistus ei leppinud kirjatäheusuga (Hindrey 1986: 227). Kareda „kirik oli tavaliselt rahvast ikka tungil täis. Kareda jutlused olid õieti looming ja tema isiksus oli õieti ju hoopis erandlik, mõjus kuidagi koguni testamentlikuna” (Hindrey 1986: 223). Hindrey laseb novelli tegelastel pikalt arutleda „revolutsionääri ja kiriklastele juba ilmastilma” tülika Jaakob Kareda moraalse õiguse üle võtta sel kahtluste ja usuvastasuse ajastul vanainimeselt ära tema usk Piiblis (Hindrey 1986: 229).

Kultuurprotestantliku teoloogia küsimuseasetused kajastuvad ka Mait Metsanurga ajaloolises romaanis „Ümera jõel” (1934), kus küsitakse romaanitegelaste suu läbi uusprotestantlikke küsimusi Jeesuse neitsistsündimise ajaloolise tõepära kohta, eitatakse Jeesuse eksimatust ja ihulikku surnuist ülestõusmist. Kuid uusprotestantismi kirjanduslikuks õieks võib pidada ikkagi 1930. aastate alguses kirjutatud Mait Metsanurga romaani „Kutsutud ja seatud. Ühe hingekarjase päevik” (1937). (Kuigi paistab küll nii, et eesti kultuurprotestandid, näiteks Voldemar Kuljus, lugesid seda romaani alles aastakümneid hiljem.) 1960. aastatel püüdis Keele ja Kirjanduse Instituudi teadur Aino Gross välja selgitada romaani peategelase prototüüpi. Voldemar Kuljuse arvates võis Haraldi prototüübiks kõige paremini sobida Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Theodor Tallmeister (KM EKLA, f 182, m 93 : 5 – Voldemar Kuljus Aino Grossile 10. III 1962).

Lugeja juhatatakse juba romaani alguses teemasse, kui peategelasest vaimulik Harald leiab oma töölaualt raamatu, mille lehekülgedel on ta abikaasa jämeda punase pliiatsiga ära märkinud lõigu: „Wer heute noch auf mittelalterliche Art an Dogmen glaubt, ist entweder ein Zurückgebliebener, ein Feigling oder ein Schelm. Seitdem der vorgeschrittene Geist Mythen zu durchschauen gelehrt hat, ist es unehrlich, an durchschaubare zu glauben”¹ (Metsanurk 1937: 12). Romaani lehekülgedelt vilksavad vastu Ernest Rénani, David Friedrich Straussi, Adolf von Harnacki, Adalbert Merxi nimed ja uusprotestantide seisukohad, mille tulemusel romaani peategelane loobub vanaluterlikust Piibli verbaalinspiratsiooni õpetusest, aga ei söanda oma koguduseliikmete pärast siiski loobuda kunagi paratamatusena vastu võetud kiriku õpetustest ega dogmadest (Metsanurk 1937: 72–73, 290–291, 342). Vanad kujutlused, mis küll ei kannatanud arvustust, olid ainult veel sellepärast säilitamist väärt, et kirikusse kuuluvad põlvkonnad olid nendega harjunud, õppinud patuporis maailmas liikudes neid karkudena kasutama.

¹ Kes tänapäeval veel nagu keskajal usub dogmasid, see on kas mahajäänu, pelgur või kelm. Sestsaadik kui arenenud vaim on õpetanud müüte läbi nägema, ei ole aus uskuda läbinähtavasse.

Harald ei soovinud elust läbi kõndida siiski päris suletud silmadega. Tema raamatukogus oli kiriku seisukohast vaadatuna keelatud raamatuid, mida ta ei keelanud iseendale ega ka intellektuaalse südametunnistusega otsijatele. Oma hinges oleks peategelane soovinud peaaegu olla see „prohvetlik” vaimulik, kellelt uus põlvkond ootas uut ja ajakohasemat toimimist (Metsanurk 1937: 332–334). Nii radikaalsele teele astumiseks ei jätkunud Haraldil siiski julgust. Distantseerides selle valikuga ennast uuest maailmast ja talle lootusi pannud põlvkonnast, leiab lugeja romaani lõpul peategelase üksinda istumas oma Piibli taga.

Teoloogiline aspekt A. H. Tammsaare romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan”

Kahtlemata on A. H. Tammsaare eesti kirjanikest üks silmapaistvamaid, kes oma avalikule ja põhjendatud antiklerikaalsusele vaatamata käsitles oma loomingus teoloogilisi põhiküsimusi. On huvitav teada: tulevase kirjaniku isa soovinuks, et pojast oleks saanud kirikuõpetaja (Hansen 1978: 63), seega teoloog. Kas ja kuivõrd on isa soov saatnud ja mõjutanud Antonit tema hilisemas elus, on raske öelda. Tagantjärele võib tähenduslikuks pidada ka nime- ja kohamaagiat: romaani „Tõde ja õigus” esimese osa kirjutas Tammsaare Kiriku-aia tänava üürikorteris, 1928. aasta jaanuaris kolis ta korterisse, mis asus peaaegu Kaarli kiriku vastas, Toomkuninga tänaval (Tammer 1978: 22; A. H. Tammsaare nooruspäevilt 1978: 13, 417).

„Põrgupõhja uue Vanapagana” tegelaskonda kuuluvad nii jumal kui ka saatan ja probleem on inimese lunastuses ja õndsakssaamises. Tammsaare pole teoloogiline mitte ainult oma jumala ja õndsakssaamise teema tõttu. Tihsti näib ta sõltuvat või lähtuvat teoloogilistest õpetussüsteemidest. Ta kasutab neid, luues piibliteemadele ja teologiateooriatele uusi paralleele, satiirilisi ja iroonilisi tõlgendusi. Aga Piibli selline vaba tõlgendus oli moes nii ekspressionismis kui ka kogu 1920. aastate kirjanduses. Nii püüti ennast vabastada kodusest, enamasti külakeskkonnast kaasa saadud puritaanlikust ja pietistlikust kasvatusest.

Nii annab Tammsaare romaani lehekülgedel lugejale mõista, et teoloogia on spekulatiivne ja seda luuakse „salapärase sõnade”² kaudu (Tammsaare 1970: 190–191). Johanneslikku kristoloogiat³ on ta aga kõrvutanud satanoloogiaga (Tammsaare 1970: 192). Jürka pole naisest sündinud (Tammsaare 1970: 49, 209), aga see tähendab, et ta on sündinud jumalast ja selliselt ka patuta. Leidub muidki Jürka ja Jeesuse vahelisi paralleele. Nii näiteks on ka Jürka puhul probleeme tema matusepaiga ja matjatega (Tammsaare 1970: 193). „„Päris häbi, et inimest nõnda maetakse,” ütles keegi naine. „Aga kust sa tead, et ta inimene oli?” küsis keegi mees vastu. „Inimene, inimene,” kordas keegi kolmas peaaegu mõnitavalt....” (Tammsaare 1970: 196). Kõrvutades seda Uue Testamendi kirjakohtadega, mis räägivad Jeesuse hukkamisest,⁴ näeme, et teatud paralleelid on olemas.

² Spekultatsioonil Jürka ebamaisest kehast on paralleel Jeesuse ihu teologiseerimisega.

³ Uue Testamendi evangeeliumides esindab ainult Johannese evangeelium niisugust kristoloogiat, mille järgi jumala poeg sai inimeseks (inkarnatsioon).

⁴ Vt näiteks „...aga tema [Jeesus] ei ole teinud midagi sündmatut” (Lk 23: 41); „See inimene oli tõesti õige!” (Lk 23: 47).

Kiriklikult seletatud õndsuse- ehk lunastusküsimuse taustaks on eeldus, et inimene otsib väljapääsu oma langusjärgsest olemisest (Salumaa 2008: 279). Tammsaare ei lähene lunastusele kui kiriklikule õpetusele. Lunastus näib kirjaniku jaoks paigutuvat pigem nende probleemide hulka, mis on psühholoogiliselt igavesed ja püsivad „vanade kreeklaste päevist kuni meieni ikka ühevõrra värsketena” (Tammer 1978: 20). Lunastusele pühendas ta koguni omaette artikli (Tammsaare 1976b: 117–123). Õndsakssaamine on tema jaoks kultuuriline, aga mitte kiriklik ega teoloogiline. „... täiuslik kultuur peaks vallutama ühel ning samal ajal välis- kui ka siseilma. See annaks inimesele sisemise rahulduse ja välise eluläheduse, elumugavuse. Selles peitukski ehk inimsoo päästmine, lunastus. Välis- ja sisekultuuri täiuslik ühendaja ongi ehk unistatud messias” (Tammsaare 1976b: 122).

Romaanis saabub Põrgupõhjale kristlikult laulatatud Jürka oma eide Lisetega (vt Tammsaare 1970: 5) ja tahab õndsaks saada. Ja seejuures mitte kollektiivselt külas või rahvakirikus, vaid üksinduses, teistest eemal metsapadrikus. Sest Jürka on kuidagi sektantlik ja eraklik (Tammsaare 1970: 5, 170). Tammsaare eraklikkusest on palju kirjutatud ja paaris usutluses on ta ise seda tunnistanud, eriti vanemas eas (A. H. Tammsaare nooruspäevilt 1978: 15; Tammer 1978: 18).

Jürka on külas võõras ka selles mõttes, et ta tuleb Põrgupõhjale ilma maa-harimiseks ja talueluks vajalike tööriistade ja koduloomadeta ning see on külarahva jaoks võõrastav. Pealegi elab Jürka ainult ühe idee nimel – et õndsaks saada. Selline ühele kindlale ideele elatud elu tekitab paratamatult kommunikatsioonibarjääri tema ja tavaliste külainimeste vahele. „Ainult ühest pole ma kunagi õieti aru saanud, nimelt: miks toonitad nii väga oma õndsakssaamist? Kui seda teeb õpetaja, siis on see arusaadav, sest tema on taeva sulane ja see on tema leib...” uurib Ants Jürka käest (ATM 7/Ar 287: l 5).⁵

Jürka naise Lisete õndsakssaamise soovist ei saa me romaanis teada otse-selt midagi, kuid ka tal on kristlik elutunnetus. See maailm, kus nad Jürkaga nüüd elavad, pole Lisete jaoks kodu: „Ma ei taha isegi maa peal elada....” (Tammsaare 1970: 35). Lisete ei täida kristlasena ka jumala esimest käsku pärast inimese loomist: „Olge viljakad ja teid saagu palju” (1Ms 1: 28). Selline jumala tahtmise mittetäitmine valmistab Jürkale muret (Tammsaare 1970: 37). Jürka ise käib kirikus ja koguni armulaual (Tammsaare 1970: 90). Ta tunneb Piibli sisu kirikus kuuldu kaudu, sest „ei tunne pookstahvi” (Tammsaare 1970: 49). Kui Jürka oli kirjaoskamatu, siis ehk ei olnud ta siiski päris õige protestantlik luterlane? Siiski mõtleb ta kogu aeg õndsakssaamisele, tegeleb sellega pidevalt.⁶

Jürka rügab teha ränka tööd. Talle sobib hästi talupoeglik luterlik moraal, mis seostub just füüsilise tööga. Usureformatsiooni plussidest kirjutades nimetas August Nigol kümnepunktilises loetus neljandana seda, et usupuhastuse tagajärjel kaotati ära suur hulk pühasid, ning „selle läbi tehakse rohkem tööd, vähem on joomist ja laisklemist” (Nigol 1918: 25). XVIII sajandi ratsionalismist vaimustatud pastorid soovisid, et oleks vähem ka

⁵ Artiklis on kasutatud A. H. Tammsaare muuseumis leiduvat „Põrgupõhja uue Vana-pagana” käsikirja, milles kajastub autori tööprotsess romaani juures: mitmed kohad on nähtavasti erinevatel põhjustel käsikirja lõppvariantist kõrvaldatud. Muuseum ei avaldanud autor teose esmatrükis ka teose proloogi ega epilooži.

⁶ Õndsakssaamise küsimus on Martin Lutheri jaoks keskne.

maailmalõpu ootamist, mis kedagi tegudele ega töökusele ei innusta, ning panid Martin Lutheri suhu ütluse: „Kui teaksin, et homme saabub maailma lõpp, siis istutaksin õunapuu.” Jutlustes aga õpetasid, et varane ülestõusmine ja tööle asumine toob kaasa edu. „Eestlase paleuseks on tubli, aus ja õiglane teoinimene ja tema juhtsõnaks: tee tööd ja palu Jumalat, siis on kõik asjad hästi” (Lauri 1967: 142). Ka Mats Traadi – loomingulises mõttes tänapäeva kirjanikest Tammsaarele kõige lähedasema – hinnangul on kõiki neid kristlikke väärtusi edendanud paljude põlvkondade vältel just luterlus (Traat 2007).

Mõni omamaine katoliiklane on Tammsaare poolt eestlaste hinge istutatud elutarkust „Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus” tõlgendanud ka omamoodi parafraseeringuna püha Benedictuse tuntud reeglist *ora et labora* (palveta ja tööta). Tammsaare puhul on see ilmselgelt küll liiga kaugelt otsitud paralleel. Pigem kuulub tema loosung töökultuse ajastusse.

Füüsiliselt raske töö on Piibli alglugude järgi pandud mehe turjale patu karistuseks. Raskest füüsilisest tööst „patune ihu kaotatakse” ja taolise kannatamise läbi saavutatakse ja ollakse omakorda osaduses Kristusega (Rm 6: 3–6). Kes ei tee tööd, see hingab ja peab hingamispäeva ning kes logelevad ja ei tee tööd, need ärgu ka söögu (2Ts 3: 6–10). Kerjamine, varastamine ja töö olid alternatiivid, mille hulgast Jürka valis maaharimise ehk töö ja vaeva, sest ta tahtis olla inimene, ja inimene oli algselt tehtud põrmust, maast. Ja kuigi ta õppis maaharimise kõrval tundma ka veel Antsu kui tööandja ja ka koguduse õpetaja õndsakssaamise vahendeid, ei loobunud ta kunagi oma tööst ja vaevast.

„Sa kinnitad ju alati, et tahad õndsaks saada, noh, aga ilma tööta seda ei saa. Rääkisid ka õpetajaga, pidasime kahekesi aru, et kuidas sinu põlve pisut kergendada, aga ka tema ütles, et muidu ju võiks, aga kuidas jääb õndsakssaamisega. Tahad sa tingimata seda, siis...”

„Mina tahan,” ütles Jürka Antsu sõnade vahele.

„Siis pole parata, ütles õpetaja, peab edasi tegema, sest töö viib su turra keha kas või läbi nõelasilma taeva.”

„Mina lähen põrgu.”

„Õndsas on ju ükskõik, kuhu ta läheb, nagu sa ise ütlesid.”

„Ükskõik,” kinnitas Jürka ja kui oli tüki aega mõtelnud, küsis: „Nii et mida raskem töö, seda rutem õndsaks.”

„Mida raskem töö ja mida rohkem tööd, seda rutem,” seletas Ants. „Sest sa ju ise ütlesid, et lunastus ei loe, noh, siis tuleb selle asemele töö” (Tammsaare 1970: 104).

Töö ja kultuuri edusammud on kiiduväärsed, kuid nagu ütleb teoloog Adolf von Harnack, ei peitu kõrgeim ideaal mitte neis; nad ei suuda hinge täita tõelise rahuloluga. „Töö võib küll rõõmu pakkuda, kuid see on vaid asja üks külg; mulle on alati tundunud, et töö pakutud rõõmust kõnelevad valjuhäälselt eelkõige need, kes end selles osas ülearu ei pinguta, samas kui need, kes peavad palehigis tööd rabama, on oma kiitusega veidi kitsimad” (Harnack 2009: 103). Nii tõdeb ka Tammsaare: „Üldiselt on aga maailmas ikka nõnda olnud, et see, kes midagi teeb, saab ikka vähem kui see, kes tehtut kasutab. On kulunud ja igivana nähe, et tööd ei hinnata kuigi kõrgelt” (Tammsaare 1976c: 195).

Millise ülesande Jürka lahendas, mida ta maa peal kristlase kombel elades, saavutas? Tammsaare enda sõnul võitleb inimene nelja jõuga: „maaga, jumalaga, ühiskonnaga ja iseendaga, ja sellele järgneb alistumine, resignatsioon. Kes ei alistu, see hukkub. Need, kes ei võitle, lähevad loovides läbi maailma, ja neid on enamik” (Heporauta 1978: 29). Jürka töö vili ei pidanuks ju ideaalis jääma millekski niisuguseks, mis on „temast väljapool”, „tema kõrval” mitte „temast lahusolev”. Jürka töö ja vaeva vili pidanuks muutuma tema jaoks reaalselt olemasolevaks, sest vastupidisel juhul on see kõik üksnes eimiski. Mis kasu pidi Jürka sellest saama, kui ta ei tohi oma töö tulemust omada? Ka teoloogiliselt mõistetud lunastus teostub lõplikult ikkagi alles siis, kui Kristus oma riigi nähtaval kujul kehtima paneb (Salumaa 2008: 278).

Erinevalt Lisetest tahab Jürka elada siin maailmas ja end kehtestada siinses elus. Sest kuigi naine „saab õndsaks lastesünnitamise läbi” (1Tm 2: 15), on Lisete lunastatud ja õnnis läbi Jürka peremeheks olemise. Eelolevat maailmahukku arvestades: „Õndsad on sigimatud, ja ihud, mis ei ole ilmale kandnud, ja rinnad, mis ei ole imetanud!” (Lk 23: 29) Jürka teine naine Juula sünnitab lapsi, käib kirikus ja pihil. Tõenäoliselt on Jürka Põrgupõhjat ka juba sedavõrd korrastatud, et sinna tasub lapsi sünnitada.

Aga kõigil on siin ikkagi mängus oma väiksem või suurem omakasu: Peetrusel, Jumalal ja muidugi Jürkal endal. Kui Jürka maa peal ebaõnnestub ja ei saa õndsaks, siis laseb jumal inimese sool hävineda, muretseb Peetrus. Peetrus ise pole ju ka ingel, vaid õndsakssaanud inimene, kunagine kalur. Jürka on niisiis Peetruse lootus ja ka taeva ning jumala lootus. Jumal ise aga loodab Jürka abil tõendada, et ta pole loomistões ebaõnnestunud (Tammsaare 1970: 211). Ka Jürkal on õndsusega seoses mängus omakasu. Ta tahab olla põrgus edasi peremees ning uusi hingi põrgusse. Peetruse ja Jürka dialoog taevatrepil kulgeb järgmiselt:

„Pea ainult ühte meeles: sa lahkud maa pealt õndsalt, või sa ei saa enam ainustki hinge põrgu.”

„Pean meeles, et mul on kõik kaalul.”

„Mitte ainult sinul, vaid ka meil taevas,” parandas Peetrus.... (Tammsaare 1970: 212).

Jürka tunneb kergendust, kui saab teada, et ta tütar Maia pääseb inimesena taevasse, samuti poeg Joosu. See on nende jaoks õige koht (ATM 7/Ar 287, l 11). Jürka ise tahab minna põrgusse ja ta teab, et ka Antsu-taoliste oleks just põrgu õige koht. Kuigi Ants ei kavatsengi Jürkale tehtud kurja heaks pöörata (vt Tammsaare 1970: 132), usub ta ise, et tal on hea süda: „Ainuke, mis ta [jumal] mulle [Antsule] selle asemel on kinkinud – hea ja helde südamel, nii et kui sina teed tööd ja saad õndsaks, siis mina teen head ja saan ka õndsaks. [---] Nõnda siis võisingi Põrgupõhjaga head teha ja minu ainukene soov on, et su pere kosuks ja kasvaks ning et sa ise õndsaks saaks, nagu sa soovid” (ATM 7/Ar 287: l 5). Ja kirjanik arutleb Antsu üle: „tema pole küll kõva usumees, aga niipalju suudab ta siiski, et enne surma natukene aega lunastust tõsiselt võtta. Ja peatähtsus selles seisabki, mis teed surres, kas usud või ei” (Tammsaare 1970: 102).

Tammsaare romaane, sh „Põrgupõhja uut Vanapaganat”, võiks pidada ka koharomaanideks. Asustusuurimine (sks *Siedlungsforschung*) sündis XIX sa-

jandi lõpul ja sai hoo sisse XX sajandi esimesel poolel. Koharomaanide puhul tuleb aga rõhutada kindlasti kohanimede olulisust. Põrgupõhja puhul tuleb teadmiseks võtta, et kirjaniku kodutalu kandis nime Tammsaare-Põhja. Kuid see nimepoetika muutub avaramaks, kui lahkuda sõnaga „põhi” tähistavast ilmakaare horisontaalsusest ning võrrelda seda XIV sajandi saksa müstiku Meister Eckarti kasutatud mõistega „hingepõhi” (sks *Seelengrund, grund der sêle*), mille puhul räägitakse hinge valitsevast osast, hinge sügavamast „põhjast”, mis samas on ka kõrgeim ehk kõrge sügavus (*alta profunditas*) (Teinonen 1985: 33–34). Hingepõhi on jumalaga ühekssaamise koht, arvab Eckart ja hilisemas müstikas on seda korranud Johannes Tauler (Teinonen 1985: 35, 56).

Selle kõrvalepõike eesmärgiks oli öelda, et õndsus ja paradiis on ennekoike inimeses endas. Tammsaare kasutatud kujundlik kohanimi Põrgupõhja pakub inspiratsiooni ka inimese siseilma vaatluseks, sest hing on haritav põld ja õndsakssaaminegi toimub hingepõhjas. Iseendasse süvenemine ja inimelu põhja otsimine, kuhu hingeliselt ja vaimselt oma ankrut kinnitada, on vägagi tammsaarelik (vt Tammsaare 1976a: 160–163; 1976b: 121).

Niisiis on Põrgupõhja romaanis religioonifilosoofilises mõttes lunastaja. Eestlase lunastaja on oma kätega loodud kodukoht, kus ollakse peremees. „Kõrboja peremeest” kommenteerides on Tammsaare öelnud: „Meil Eestis ei ole praegu peremeest, meie peame selle ise kasvatama ja laps istub juba rõõmu- ja lootusrohket punamarjade keskel” (Tammer 1978: 21). Ühel hetkel tundub ka Jürkale, et Põrgupõhjal pole peremeheks- ja õndsakssaamine võimalik (Tammsaare 1970: 103, 171–172, 176, 179). Õndsakssaamisega on seotud usk. „Kui usud, siis saad,” kõlab Jürka usutunnistus.

Ja Jürka usk on tugev, see „võib kõikumatult kesta tuhandeid ja miljoneid aastaid; et see ei vaibuks igavikugi vältel” (ATM 7/Ar 287: l 9). Tammsaare ei lahenda Jürka õndsakssaamise küsimust ühemõtteliselt ja selgelt (Jürka ei näe oma lunastuse lõplikku realiseerumist), kuid Jürka suudab oodata (on juba sada aastat oodanud), et taevast saab kord otsuse ja et see on positiivne, sest teisiti ei lubaks Jürkale antud lootus. Just selles ootamises võib näha ka Jürka lunastumist. Aga enne seda põleb muidugi Põrgupõhja, hävib see koht, kus ta tahtis õndsaks saada. „Õndsaks võib ka mujal saada.” „Mina mitte. Ainult Põrgupõhjal. See maa on siin minu haritud” (Tammsaare 1970: 179). Kui Jürkalt võetakse ära maa, muutub ta ise oma elutööd hävitavaks jõuks. Aga Ants ja temataolised kelmid on Põrgupõhja juba varem sisuliselt hävitanud. Kui kaob koht, kus lunastuda, saabub apokalüpsis, sest „inimene ja maailm on üks” (Tammsaare 1976b: 122).

A. H. Tammsaare uurib oma loomingus, aga eriti oma viimaseks jäänud romaanis inimest ja tema võimalikku või võimatut õndsakssaamist, aga mitte teoloogilise, vaid sotsiaalpsühholoogilise probleemina. Kui pole enam kohta (ka töökohta), kus sotsiaalselt, ausat tööd tehes lunastuda, siis on tagajärjed traagilised, et mitte öelda lausa apokalüptilised. Kui pole enam hinge oma põhjaga, kus üheks saada jumaluse või tõega, siis pole ka enam põhjust hingeõnnistusele. Ilmikteoloogia⁷ seisukohast hinnatuna on Tammsaare aidanud eestlasel hoida alles teatavat usulist intellektuaalsust, äratanud huvi ja hoidnud küsimuste juures, mida muidu ei küsitaks.

⁷ Teoloogia ajaloos jagatakse teoloogia kirikuisade teoloogiaks, kloostriskeetide teoloogiaks, müstikute teoloogiaks, skolastikute teoloogiaks ja ilmikteoloogiaks.

Kirjandus

- A. H. Tammsaare nooruspäevilt. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 13–17. [Esmatrükk: Postimees 29. I. 1928.]
- Hansen, Anette 1978. Tammsaare öde jutustab. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, lk 63–65.
- Harnack, Adolf von 2009. Kristluse olemus. Tartu: Ilmamaa.
- Heporauta, Elsa 1978. Tähelepanuväärset minu elus? – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat. [Ilmunud: Suomen Kuvalehti 1934, nr 4.]
- Hindrey, Karl August 1986. Kaugekõne. Eesti novellivara. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruus, Oskar 2006. Karl August Hindrey. Elukäik ja looming. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kuljus, Voldemar 1926. Juudasuudlus. Kaheksa jutlust. Tartu: Odamees/Carl Sarap.
- Lauri, Oskar Johannes 1967. Jumal on armastus. Jutlusi ja kõnesid paguluses. Uppsala: Eesti Vaimulik Raamat.
- Liiv, Toomas 2006. Tammsaare ja Jumal. – Eesti Kirik 29. III, nr 13/14.
- Metsanurk, Mait 1937. Kutsutud ja seatud. Ühe hingekarjase päevik. Tartu: Noor-Eesti kirjastus.
- Nigol, August 1918. Martin Lutheri elu ja õpetus. 400 aasta usupuhastuse-püha mälestuseks peetud kõne eestlastele Soomes. Tartu: Postimees.
- Pello, Ottmar 1974. Protestantism Eestis. – Eesti Kirik 1974, nr 3.
- Saard, Riho 2008. Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos. Tallinn.
- Salumaa, Elmar 2008. Süstemaatilise teoloogia käsiraamat ehk „Dogmaatika märksõnades”. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XVII. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.
- Tammer, Harald 1978. A. H. Tammsaare juubeli eel. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost E. Teder. Tallinn: Eesti Raamat, lk 18–26. [Esmatrükk: Päevaleht 25.–26. I. 1928.]
- Tammsaare, Anton Hansen 1970. Põrgupõhja uus Vanapagan. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen 1976a. Absoluutsest ja relatiivsest. – A. H. Tammsaare, Valitud artiklid. Koost H. Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 160–163. [Esmatrükk: Tänapäev, 1937, nr 3.]
- Tammsaare, Anton Hansen 1976b. Lunastus. – A. H. Tammsaare, Valitud artiklid. Koost H. Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 117–123. [Esmatrükk: Nädal Pildis 1937, nr 19.]
- Tammsaare, Anton Hansen 1976c. Vaimne töö ja tasu. – A. H. Tammsaare, Valitud artiklid. Koost H. Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 194–199. [Esmatrükk: Vaba Maa, 1935, nr 36.]
- Teinonen, Seppo A. 1985. Rakkauden tieto. Saksan ja Alankomaiden suuret mystikot. (Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 142.) Helsinki: Gummerus Oy.
- Traat, Mats 2007. Kristlikud väärtused on meie kultuuri raudvara. – Eesti Päevaleht 16. III 2007.
- Vene, Ilmar 2007. Tammsaare ja Dostojevski. Maailmapiltide kõrvutus. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 5, lk 345–356.

Käsikirjalised allikad

KM EKLA

ATM 7/Ar 287 ümbrik B – A. H. Tammsaare „Põrgupõhja uus Vanapagan” (käsikirjad)

The Theme of Redemption in A. H. Tammsaare's Novel „The Misadventures of the New Satan”

Keywords: Tammsaare, cultural Protestantism, redemption, novel of place

The possibility or impossibility of human beatification is a theme running through Tammsaare's oeuvre and culminating in his last novel „The Misadventures of the New Satan” (*Põrgupõhja uus Vanapagan*), but not as a theological but a socio-psychological problem. Tammsaare's approach has not much to do with church. Rather, if we regard the novel as one of place, the source of redemption, in a religious and philosophical sense, is the place (farm) of *Põrgupõhja* (Hell's End, lit. Base of Hell). A man is redeemed if the fruit of his life's work is realised as such and remains his own. An Estonian man is redeemed through a home created with his own hands, of which he is the master. If the place is gone and there is nowhere to be socially redeemed through honest work, the consequences may be apocalyptic. If the soul has got lost together with its base, which is the only place where unification with God or Truth is possible, there is hardly any reason left to seek salvation. From the viewpoint of secular theology Tammsaare has helped Estonians in keeping up a certain religious intellectuality, feeding their awareness and interest in some questions that would perhaps never be asked otherwise.

Riho Saard (1961), PhD, Universities of Helsinki and East Finland, docent, Estonian Evangelical Lutheran Church Institute of Theology, docent extraordinary, rihosaard01@gmail.com